

Jan Benda

Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938–1939

Útěky a vyhánění z pohraničí českých zemí 1938-1939

PhDr. Jan Benda, Ph.D.

Recenzovali:

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.

prof. PhDr. Mečislav Borák, CSc.

doc. PhDr. et Mgr. Václav Houžvička, Ph.D.

Redakce Alena Jirsová

Fotodokumentace ČTK

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

První dotisk prvního vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2012

© Jan Benda, 2012

ISBN 978-80-246-2119-7

ISBN 978-80-246-2616-1 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Poděkování

Chtěl bych poděkovat všem, kteří mi pomohli při zpracování této publikace cennými radami a připomínkami, prof. PhDr. Janu Kuklíkovi, CSc., PhDr. Janu Gebhartovi, DSc., a doc. PhDr. Janě Čechurové, PhD. Za pomoc jsem vděčný i pracovníkům Národního archivu v Praze, zejména Mgr. Vlastě Měšťánkové, ale i dalším archivářům/kám v pražských archívech. Poděkování za skutečně profesionální přístup k badatelům patří také pracovníkům Židovského muzea a archivu v Praze.

Obsah

Úvod	13
Motivace, tematické a časové vymezení	13
Struktura práce	17
Stav bádání	18
Pramenná základna	37
Situace českého obyvatelstva, německých antifašistů a židů v pohraničním území	43
Poměry v německém pohraničí před mnichovskou dohodou z 29. září 1938	43
Mnichovské rozhodnutí – rozsah území a jeho správa	52
Počet českého a židovského obyvatelstva v okupovaném pohraničí	58
Evakuace	62
Zábor a první týdny – aktivita různých složek proti Čechům, židům a německým antifašistům	65
Hodnocení situace a zacházení s českým obyvatelstvem a německými antifašisty v německém záboru pohledem situačních zpráv	83
Omezování životních podmínek české menšiny v německém záboru – prizmatem situace v Říšské župě Sudety	97
Židé v pohraničí a jejich situace	103
Těšínsko – území, obyvatelstvo, situace české, německé a židovské populace	112
Situace Čechů na Slovensku a Podkarpatské Rusi v období druhé republiky	118
Vypovídání Němců z republiky	125

Počet migrantů a struktura jednotlivých uprchlických vln	128
Síla migračních vln – počty migrantů (uprchlíků, státních zaměstnanců) z okupovaného pohraničí	128
Struktura jednotlivých migračních vln, uprchlíci a důvody, které uvedli jako důvod pro opuštění domovů	137
Uprchlíci na půdě druhé republiky	141
Vyjasňování kompetencí příslušných úřadů. Státní instituce a vracení uprchlíků	141
Stížnosti a intervence proti vyhošťování uprchlíků	170
Kritická reflexe pohledu německých antifašistů na zpětné transporty	173
Propouštění přes demarkační čáru a další opatření v uprchlické otázce	180
Evidence a rozptyl	189
Syrového vláda – její legislativní činnost v otázce migrace, boj s nezaměstnaností a financování péče o utečence	197
Organizace péče o uprchlíky na okresní úrovni	205
Dobrovolné sociální organizace	209
Ústav pro péči o uprchlíky – jeho činnost a působnost	216
Činnost vlády Rudolfa Berana – program, sociální oblast	229
Vláda Rudolfa Berana – akce k regulaci nezaměstnanosti	239
Projevy antisemitismu a opatření vůči židovské menšině a emigraci	248
Zahraniční ohlas, britská půjčka a vztah britských úřadů k emigraci z republiky	257
Britské pomocné organizace pro uprchlíky	272
Vnímání uprchlíků pohledem tisku	280
Druhá uprchlická vlna	280
Třetí uprchlická vlna – plebiscit a uprchlíci	287
Třetí uprchlická vlna – názory a komentáře	289
Sociální a zdravotní péče o uprchlíky	321
Jednotlivé aspekty úředně organizované péče o uprchlíky	321
Příjezd uprchlíků a stěhování bytového zařízení	321
Přechodné ubytování	324
Otázky stálého ubytování a bydlení	332
Poskytování podpor	335

Stravování	339
Péče o děti, mládež a její situace	342
Zdravotní péče	345
Dary a sbírky ve prospěch uprchlíků	347
Snahy Ústavu pro péči o uprchlíky cílené na snížení nezaměstnanosti	352
Likvidace akce na podporu uprchlíků	354
Zahraniční zájem o situaci v hromadných ubytovnách a hlasy kritické vůči péči o uprchlíky	357
Židovská sociální péče o uprchlíky a emigranty	363
Německá pomoc uprchlíkům	371
Vystěhovalectví a situace v DSAP, DdFP a KSČ	380
Podmínky vystěhovalectví do evropských zemí a USA	380
Přístup státu k emigraci uprchlíků	384
Memorandum ŽNO a „židovská“ diskuze o vystěhovalectví	399
Židovská emigrace z druhé republiky	404
DSAP a vystěhovalectví sudetoněmeckých sociálních demokratů	419
Situace v DSAP a DdFP a memoranda k řešení uprchlické otázky	432
KSČ a vystěhovalectví komunistů	438
Recepce a reakce uprchlíků a starousedlíků v období druhé republiky	443
Přijímání a postoj k uprchlíkům z pohraničí v pohledu vzpomínek a situačních zpráv	443
Problémy vzájemného soužití uprchlíků a starousedlíků – stížnosti	459
Majetek a odškodnění	467
Závěr a shrnutí	470
Abstract	487
Fotodokumentace	491
Přílohy	501
1. Důvody opuštění zabraného území	501
2. Jednotlivé druhy důvodů v poměru k národnosti uprchlíků (v %)	502
3. Statistika uprchlíků v Čechách a na Moravě (k 1. prosinci 1938)	502

4. Skutečné početní stavy uprchlíků-československých státních příslušníků na území země České a Moravskoslezské	504
5. Počet uprchlíků (československé i cizí státní příslušnosti) podle území, z nichž přesídlili.	504
6. Evidence státních zaměstnanců z obsazeného území země České a Moravskoslezské – leden 1939	505
7. Státní a veřejní zaměstnanci – přesídlenci převzatí do protektorátní správy, samosprávy a státních podniků (stav k 1. lednu 1941):	509
8. Uprchlíci čsl. státní příslušnosti podle národnosti – skutečné stavy (zbytek k celkovým počtům tvoří jiné národnosti):	509
9. Národnostní složení obyvatelstva okupovaného pohraničí českých zemí:	510
10. Počet osob, které se průběhem péče o uprchlíky (přestěhovalce) ucházely o podporu, podle délky podporování a podle národnosti:	510
11. Škody uprchlíků přihlášených na území země České v roce 1939	511

Prameny a literatura	512
-----------------------------	------------

Jmenný rejstřík	535
------------------------	------------

Okupace¹

Trakaře, staré diligence,
peřiny z kufru vyvalené
(jak bělma obrů), suché věnce,
starci a ženy, vše se žene

podzimem tímto plným thují
Kam? Odkud?, ohromení ptá se.
Do vlasti z vlasti emigrují
a zpátky zase, zpátky zase.

Vladimír Holan

1 Lidové noviny, 28. 10. 1938, s. 5.

V táborech²

V táborech utečenců
je chlad i bída
v táborech utečenců
je sám žal

a tichá rodička tam hlídá
synka který se rozplakal
Nic není ženě po nicotě
Nic není ženě po zmaru
Hladí se žena po životě
Tak houslí vítr na jaru

V táborech utečenců
narodil se synek
v táborech utečenců
šit je prapor z plínek

Korouhev věčnosti vyhnaného lidu
Ať vlaje Ať vlaje přes vší bídu

František Halas

2 Lidové noviny, č. 649, 25. 12. 1938, s. 1.

Úvod

Motivace, tematické a časové vymezení

Teprve v devadesátých letech minulého století se rozhojnily příspěvky k problematice migrace obyvatelstva z území, které bylo v důsledku uzavření mnichovské dohody z 29. září 1938 odstoupeno Německé říši. Zájem o doposud seriózně nezpracované téma zesílil pravděpodobně i v souvislosti s tlakem sudetoněmeckých krajanských sdružení na odškodnění za zabavený majetek po 2. světové válce. Výzkum Těšínského Slezska, odstoupeného na základě ultimáta z 30. září 1938 Polské republice, probíhá díky regionální aktivitě soustavně již několik desítek let.

Tématem uprchlíků jsem se dlouhodobě zabýval během svého vysokoškolského studia. Od problematiky českých utečenců z pohraničí ve vztahu k situaci ve středočeských Kralupech nad Vltavou, jakož i státní a soukromé péči o uprchlíky, jsem postupně přešel ke komplexnějšímu pohledu na jednotlivé uprchlické vlny a jejich aspekty v celostátním (česko-moravsko-slezském) kontextu. Tímto způsobem mohla být po-
prvé celistvě uchopena problematika Čechů, židů a antifašistických Němců na útěku. Obzvláště dvěma posledně jmenovaným skupinám nebylo dosud věnováno mnoho pozornosti.¹ Rovněž nebyl v úplnosti zohledněn ani celostátní aspekt, ani komplexní zmapování pomoci migrantům.

1 Projekt „Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu“, vyhlášený vládním usnesením č. 1081 ze dne 24. srpna 2005, se soustředil především na individuální osudy odpůrců nacismu a vytvoření kartotéky těchto osob. Jeho cílem nebylo nové obecné zmapování problematiky např. v období druhé republiky. Wagnerová, Alena: Hrdinové ústupu. Průběžná zpráva o orálně historickém projektu: Biografie německých antifašistů z československého pohraničí 1935–1946. In: In memoriam Johann Wolfgang Brügel, Hustopeče 2007, s. 209–215.

Uvedené aspekty jsem rozvíjel v obhájené doktorské disertační práci, která se stala podkladem k této publikaci. Jejím cílem bude provedení ucelené analýzy problematiky migrace z pohraničních oblastí, které byly po 30. září 1938 obsazeny Německem a Polskem. Pokusí se zachytit proces geneze, průběhu a řešení otázky migrace z celostátního pohledu, součástí práce bude i analýza situace uprchlíků a péče o ně s využitím souhrnných zpráv o sociálním zaopatření, které tak mohou přispět ke komplexnějšímu pohledu na jednotlivé stránky péče o uprchlíky a její problémy. Publikace bude také věnovat pozornost dosud zveřejněným údajům o počtech migrantů a jejich sociální skladbě. Hlavní důraz bude kladen na otázky spjaté s problematikou občanské migrace, neboť evakuace vojenských složek se již dočkala monografického zpracování.² Chronologické vymezení na období existence druhé republiky má svůj důvod i ve skutečnosti, že na jaře roku 1939 se prosazovalo postupné ukončování podpůrných akcí v republice a přesun potřebných obyvatel z uprchlické péče do péče měst a obcí. Takto definované téma nebylo doposud souhrnně zpracováno.

Současně bude nutné také vymezit používané pojmosloví. V části odborné literatury se v souvislosti s migračním pohybem obyvatelstva z pohraničí psalo o uprchlících, k nimž byli počítáni také státní zaměstnanci v činné službě.³ Takovéto pojetí považuji za chybné. Již ve druhé republice nebyli tito lidé bráni jako uprchlíci, neboť byli namnoze plánovitě přeloženi do vnitrozemí. Tím se nepopírá, že řada z nich, především jejich rodinní příslušníci, opustila svoje domovy za dramatických okolností. Jako uprchlík byl označován každý, kdo nepatřil do kategorie státních zaměstnanců a splňoval definici tohoto označení uvedenou v jednacím řádu Ústavu pro péči o uprchlíky. Zjednodušeně řečeno to byl v tomto případě každý, kdo po 20. květnu 1938 opustil území, které bylo etapově postoupeno na základě modalit mnichovské dohody z 29. září 1938 Německu, dále ten, jenž uprchl z oblastí odstoupených

2 Straka, Karel: Vojáci, politici a diplomaté. Československá vojenská delegace na jednání mezinárodního výboru v Berlíně a odstoupení pohraničí v říjnu 1938, Praha 2008. Žáček, Rudolf: Zábor Těšínska v říjnu 1938 a problematika jeho evakuace, Čas. Sl. muz., Série B, 37–1988, s. 209–225.

3 Především je nutno v této souvislosti jmenovat práce Radvanovského, Moulise, částečně i Bartoše. Dále též: Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí. Materiál pro učitele dějepisu, eds. Martin Hořák, Tomáš Jelínek, Praha 2006, s. 19. Někde nebyl migrační proud státních zaměstnanců zohledněn a statistika uprchlíků byla považována za úplný obraz migrace z pohraničí např. u Rataje. Srv. uvedenou literaturu.

od 2. do 11. října 1938 Polsku a v listopadu Maďarsku.⁴ Pro „přiznání“ kategorie uprchlíka nebylo u těchto osob rozhodující, za jakých podmínek opustily původní domovy. Důležitá skutečnost spočívala ve faktu, že za uprchlíky byli považováni také ti lidé, kteří nebyli československými státními občany a bydleli nebo se přistěhovali na území země České a Moravskoslezské, protože se cítili ohroženi hospodářským nebo politickým útlakem ve svém domovském státě. Tedy např. uprchlíci z Německa (dobově německá emigrace).⁵ Lidé spadající do této kategorie „uprchlictví“ nepřipadali v úvahu pro státní sociálně-charitativní péči. Tím pádem byli odkázáni na soukromé zaopatření. Pokračovala tak zřetelná kontinuita ze třicátých let. Jako uprchlíci byli definováni patrně z mezinárodních důvodů. Aby komplikovanosti bylo učiněno zadost, je třeba uvést, že např. penzisté z řad státních zaměstnanců byli počítáni mezi uprchlíky, ale s ohledem na pobírání důchodu jim nebyla část péče přiznávána. Aktivní státní zaměstnanci nebyli zanášeni do statistik uprchlíků a podléhali péči resortních ministerstev. Proto vždy při označování síly migrační vlny je třeba brát v úvahu jak kvantitu uprchlíků, tak počet státních zaměstnanců s rodinnými příslušníky.

Vrátíme-li se opětovně k problematice označení části migrující populace jako uprchlíci, je nutné konstatovat, že na stránkách denního dobového tisku se objevovaly nesouhlasné názory k tomuto pojmenování a výzvy k hledání univerzálního označení, které by vystihlo těžký životní úděl těchto lidí. Tyto diskuze se týkaly de facto jen českých uprchlíků. „Čechové, kteří se v posledních dvou měsících vrátili ze zabraných území do omezené vlasti, těžce nesou název uprchlíků, jenž jim byl dán a jenž se v novinách všeobecně ujal. Z pochopitelných příčin to jméno odmítají. Jejich odpor k tomuto jménu měl by být respektován.“⁶ Objevovaly se také námitky, že pro přestěhované české obyvatele v důsledku opce bude tento termín nedůstojný. Jiní komentátoři se proti němu ohrazovali z toho důvodu, že v něm viděli nedocenění statusu uprchlíků, kteří podle nich neprchali, neboť symptomem „prcháni“ je zbabělost, ale

4 Po vzniku samostatného Slovenského státu a obsazení zbytku Podkarpatské Rusi Maďarskem se pozměnila k 31. 3. 1939 definice uprchlíka v tom směru, že za uprchlíky byli považováni i lidé české, slovenské a ukrajinské národnosti, kteří přišli z těchto území do Protektorátu Čechy a Morava. Vyjmuti byli nadále státní zaměstnanci. Na charitativní péči měli nárok jen osoby české národnosti. Gebhart, Jan: Migrace českého obyvatelstva v letech 1938–1939. Poznámky ke stavu výzkumu. Český časopis historický 96, č. 3, 1998, s. 565.

5 Jednací řád uváděl také další význam pojmu. Šíma, J.: Českoslovenští přestěhovalci..., c. d., dok. č. 29, s. 130, §19.

6 Večerní České Slovo, 17. 12. 1938, s. 5.